

Neostoicism och förnuftets gränser

Erland Sellberg

I mars 1606 blev plötsligt den berömde filologen och humanisten Justus Lipsius hälsotillstånd kritiskt. Vi vet inte riktigt vad det var som fick honom att hamna på sin dödsbädd i Leuven (Louvain) men enligt vad han själv några år tidigare hade uppgivit hade han länge haft leverproblem. Han dog den 22 mars, omgiven av en krets vänner men också av några representanter från universitetet. Lipsius var en europeisk celebritet och hans dödsbädd var inte en rent privat arena. Där fanns därför inte mindre än tre jesuiter som skulle se till att allt gick rätt till. Varför dessa hade uppbådats återkommer vi strax till.

Forskningen om Lipsius och den intellektuella värld som han verkade i och influerade har olika inriktning. Lipsius filologiska verksamhet hade nämligen flera huvudspår varav två särskilt präglade användningen av honom under hela 1600-talet.

Det första var en följd av en edition av Tacitus verk år 1575 som skänkte honom berömmelse som filolog men även som en insiktsfull förmedlare av den antike historikerns politiska visdomar anpassade till det samtida Europa, vilket kröntes fjorton år senare med verket *Politicorum sive civilis doctrinae libri sex*, oftast kallad enbart *Politica*. Där drog han samman sina rika *Lesefrüchte* ur den antika litteraturen och kunde på så sätt under inflytande av egna erfarenheter argumentera för att en stat måste bäst med en makthavare som kunde kontrollera sitt territorium och därmed erbjuda undersåtarna trygghet och fred. I strävan efter stabilitet måste man med andra ord acceptera ett modest envælde. Runtom i Europas furstehus läste och inspirerades man av dessa lipsianska lärdomar.¹

Mot slutet av sitt liv upptogs Lipsius intresse mer av Seneca och den romerska stoicismen. Han gav ut Senecas samlade skrifter kort före sin död men hade tidigare i några större arbeten och inte minst i sina många brev berört moralfilosofiska frågeställningar som vi strax kommer att se.

---

1. Se Gerhard Oestreich, *Neostoicism and the early modern state* (Cambridge, 1982) samt med särskilt tonvikt på tillämpning i Sverige Bo Lindberg, *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen* (Stockholm, 2001)

De är denna senare aspekten som vi här kommer att skärskåda närmare och då särskilt det dilemma som den stoiska idétraditionen medförde i en tid där inte bara den kristna religionen var viktig utan där bekännelsekonflikterna präglade kultur och samhälle.

Yttre oro

På en tavla av Rubens återges Lipsius i kretsen av sina viktigaste studenter, däribland konstnären själv. Där finns bakom Lipsius en byst i en högt placerad väggnisch som antyder vad som avhandlades; det är Seneca och man kan anta att den bok Lipsius pekar på framför sig är utgåvan av denne.²

Vi befinner oss då mitt den långa reformationsprocessen, vid det laget inte ens ett sekel gammal. Lipsius blev själv ett talande exempel på bekännelsens betydelse men också på dess nyckfullhet. Född 1547 i en liten stad som låg mitt emellan Bryssel och Leuven i ett tämligen burget, katolskt hem var hans förutsättningar från början goda; fadern Aegedius var ämbetsman och på mödernet fanns det tämligen prominenta anfäder. I ett självbiografiskt brev berättar emellertid Lipsius främst om sin farfar som hade varit en framträdande lärd och samma omdöme gällde även dennes far Martin Lipsius som hade hört till Erasmus i och för sig tämligen vidsträckt vänkrets.³

Vi kan anta att berättelserna om Erasmus och dennes tankevärld hade påverkat den unge Lipsius. Hur det nu var med det kom han att slå in på delvis andra vägar än dem Erasmus hade valt. Lipsius representerade i praktiken ett slags avrundning av renässanskulturen, vilken i större delen av Europa hitom Alperna vid det laget hade inlemats och hanterats av den lärda världen och naturligt nog förändrats av reformationen med dess bekännelsekultur. Humanister av Lipsius generation hade inte bara att ta hänsyn till de allt starkare staternas politiska agenda utan också till vilka bekännelser som kunde vara gångbara där och just då. Redan Erasmus hade besvärats av detta och Thomas More hade hört till de allra tidigaste offren.

---

2. Se Mark Morford, *Stoics and Neostoics. Rubens and the circle of Lipsius* (Princeton, 1991) samt Jason Lewis Saunders, *Justus Lipsius. The Philosophy of Renaissance Stoicism* (New York, 1955)

3. *Opera omnia Justii Lipsii*, Vol. II, 310 (Wesel, 1675). Jfr Jason Lewis Saunders, *Justus Lipsius, The Philosophy of Renaissance Stoicism* (New York, 1959) s.3

Lipsius har alltså i ett av sina många bevarade och utgivna brev berättat om sig själv och sin bakgrund. Brevet är riktat till en av Lipsius mest hängivna studenter och daterat 1 oktober 1600. Inledningsvis uttrycker Lipsius en klädsam blygsamhet över att hans lärjunge hade velat att han skulle berätta något mer om sig själv, ty denne hade ju under årtal levt i nära kontakt med sin professor på sätt som då var vanligt; följaktligen borde han enligt Lipsius i allt ha lärt känna sin mästare, att allt denne gjorde var att läsa, undervisa och skriva och i övrigt föra ett synnerligen händelselöst liv, alltså inte mycket att berätta om.

Enligt Lipsius hade hans mamma ofta berättat för honom hur hon strax före nedkomsten i en dröm hade sett ett par unga pojkar som kramade om varandra och gick runt hennes säng. Själv säger sig Lipsius vara osäker på hur drömmen borde tydas om den nu alls kunde ha någon mening. Den som först skrev en biografi över honom, Aubertus Miraeus, var emellertid desto villigare att tillhandahålla en tolkning. Enligt Miraeus representerade dessa tvillingar nämligen kunskap och återhållsamhet eller självbehärskning, och överfört till discipliner skulle detta syfta på filosofin och filologin. Själv skrev Lipsius långt senare i ett brev att han var den i sin tid som hade vänt muserna i riktning mot vishet så det är inte osannolikt att han själv hade uppskattat Miraeus tolkning. Ur filologin ansåg han sig ha skapat en modern och kristen variant av den stoiska filosofin.⁴

Lipsius familj hörde alltså till den katolska sidan och hans studier bedrevs vid katolska skolor; i de tidiga tonåren studerade han vid jesuitkollegiet i Köln och det var där han kom i kontakt med den klassiska litteraturen och den antika retoriken. Vid sexton års ålder skrevs han in vid universitetet i Leuven. Där kom han att fördjupa sig i den antika, latinska litteraturen och med mer begränsad entusiasm i lagstudier. Redan två år senare dog Lipsius far och ett halvår senare hans mamma, vilket gjorde honom tidigt föräldralös men samtidigt försedd med ett substantiellt arv att lägga på de studier han själv önskade. Det blev i första hand en lång bildningsresa till Italien och Rom som varade några år men som fick avgörande betydelse för hans karriär. Här gjorde han mängder av excerper, skaffade sig lämpliga kontakter och en djupgående kunskap om

---

4. *Opera omnia Justi Lipsii*, Vol. II, 309f. (Wesel, 1675). Jfr också vad som sägs hos Mark Morford, *Stoics and Neostoics. Rubens and the circle of Lipsius* (Princeton, 1991) s. 96ff.

vad som då fanns bevarat av den antika kulturen. Hans förstlingsverk 1569 höll sig inom filologins ramar

Sedan han anträtt resan hem till Leuven förstod han snart att hitom Alperna erbjöds nu allehanda prövningar och umbäranden. De nederländska provinserna sönderlets av inre religiösa konflikter men också av strävan att frigöra sig från spanjorernas makt. Ständigt härjades området ömsom av inbördes religiösa konflikter, ömsom av olika spanska hertigar som värnade Filip II:s intressen. Under resan hem nåddes därtill Lipsius av budskapet att hans egendom hade konfiskerats. Det var nu inte enda gången Lipsius fick se sitt hem och sina böcker utsatta för härjningar. Hemsökelse av det slaget kom att höra helt till vardagen. Det var därför inte konstigt att han senare uppgivet skrev:

“Vilket folk, vilket område har lidit så mycket hemskt, som det är svårt att tala om och tungt att utstå, som våra tiders belgare! Se hur vi föröds av krig och inte bara av yttre fiender utan av inbördes motsättningar som sliter oss alla itu, ty vi har grupper som splittras i åter andra: O mitt fädernesland, vilken frälsning skall rädda dig? Därtill kommer pest, hungersnöd, konfiskeringar, härjningar, rofferi, massakrer, och tyranni och förtryck till dess extrem (här använder Lipsius ett grekiskt uttryck, *έσχατων έσχατου*) och inte bara för kroppen utan också för själen. Och vad annat finns det i dagens Europa än krig eller rädsla för krig! ...”⁵

Den som i denna brydsamma situation skred till Lipsius undsättning var den berömde greccisten och humanisten Joachim Camerarius (1500-1574) som 1572 ordnade en lärostol i historia och vältalighet åt Lipsius i det lutherska Jena. Han blev därför tvungen att skriva under den augsburgska bekännelsen för att kunna bli luthersk professor. Det skulle senare i hans liv skapa problem att han i ett tal möjligen även hade ansett sig tvungen att direkt angripa den katolska läran. Omständigheterna kring denna uppgift

---

5. Lipsius, *De constantia libri duo qui alloquium praecipue continent in publicis malis* (1584) II:20. I citatet ingår en kortare fras “så mycket hemskt, som det är svårt att tala om och tungt att utstå (*tum multa dictu gravia, perpessu aspera*)” från Ciceros Tuskulanska samtal (II.8,20) vilken i sin tur är en översättning av Cicero från Sofokles drama *Kvinnorna från Trachis*. Liknande inflätade citat från antika författare är signifikanta inte bara för Lipsius utan för humanisternas sätt att skriva.

förblev oklara men likafullt anfördes det förmenta talet i olika sammanhang mot honom.⁶

I längden var detta arrangemang ändå dömt att misslyckas och redan efter två år lämnade Lipsius sin lärostol och sökte sig till Köln och ett äktenskap som återbördade honom till den katolska kyrkan. Ordningföljden i dessa händelser är oklara. Äktenskapet förblev barnlöst och Lipsius omnämner knappt sin hustru; hans hundar förefaller ha spelat större emotionell roll. I ett brev konstaterade han att hans gren på släktrådet inte hade fått nya skott utan att han själv skulle bli den siste. Men som han lakoniskt uttryckte det: "Famijegrenen må gå under, men jag kommer att föra vidare namnet (jag vill här verkligen citera poetens ord): "..ända dit där solen går upp från hennes Hesperiska bädd. Jag nästan ryggar för att bli offentlig och jag kan inte skriva lättsamt eller sorgsamt och inte heller vill jag blanda in gräl för sakens egen skull. Men jag vill skriva kortfattat vad som är sant".⁷

Det är i detta skede av livet då Lipsius påbörjade arbetet med Tacituseditionen, vilken gjorde honom berömd i den lärda världen. Det påverkade också hans egen latinska stil: det var nu den karakteristiska lipsianska stenstilen utvecklades.

De sjutton Nederländerna låg i Europas hjärta och genomgick en dynamisk ekonomisk utveckling under decennierna runt 1600 vilket i sig förklarar den intensitet med vilken det habsburgska Spanien och det habsburgska kejsarhuset försvarade sina intressen mot så småningom främst franska intressen. Men under Lipsius livstid var det framför allt de religiösa motsättningarna som var i fokus. De norra staterna vanns tidigt för reformationen och kalvinismen, de södra förblev katolska. I Utrecht bildade de norra provinserna 1579 en union vilket provocerade den spanska kungen till energisk krigföring. Sakernas tillstånd bestod mer eller mindre fram till freden 1648.

Oroligheterna runt Leuven omöjliggjorde för Lipsius att återvända dit från Köln; hans egendom skövlades åter, även om en del av böckerna och manuskripten hade förts i säkerhet. Då generalstånden 1579 erbjöd honom en lärostol i historia vid det nygrundade universitetet i Leiden kunde han därför inte avböja, även om han trodde och hoppades att vistelsen där skulle bli kortvarig. Så snart som möjligt ville han till-

---

6. Saunders s. 11f. And Morford, s. 127f.

7. *Opera omnia Justi Lipsii*, Vol. II, 466f. (Wesel, 1675). Citatet från Horatius är hämtat från Ode IV, 15, 15.

baka till hemstaden. Men oroligheterna skulle bestå i ytterligare tretton år. Därmed hade han fått konvertera igen, denna gång till den reformerta bekännelsen.

En gammal vän och kollega från tiden i Jena, Conrad Schlussburg, fick Lipsius att själv kommentera sina religionsbyten: " Jag har inte avvisat Kristus och inte övergivit honom fastän jag inte här längre skriver under på den lutherska läran utan anslutit mig till kalvinisterna. Ty all bekännelse (*religio*) och ingen bekännelse är för mig ett och detsamma. Hos mig har den lutherska, kalvinska och katolska läran i lika mån ett rum."⁸

Schlussburgs svar innehöll den lakoniska kommentaren att han då förutsåg att Lipsius till slut skulle återvända till den katolska kyrkan. Och däri fick han rätt. Med tanke på en sådan attityd till bekännelsefrågor vore en fjärde konversion följdriktig. Men innan detta var möjligt fick han flera och synnerligen produktiva år i Leiden. Det var där han skrev *De constantia libri duo* (1584) som många har ansett vara hans viktigaste verk i konkurrens med den ävenledes spridda *Politica* som utkom fem år senare.

Neostoicism

Genom *De constantia* vände Lipsius sig till alla sina hemsökta landsmän men även till sig själv med den tröst och visdom de antika stoiska filosoferna skänkte. Samma år som Lipsius erbjöds professuren i Leiden hade de norra och reformerta provinserna i Utrecht alltså bildat en union och därmed provocerat den spanske kungen till intensiv vedergällning.

I inledningen till bokens första edition framhöll Lipsius att hans studie inte, såsom allt han tidigare skrivit, var avsedd att befästa hans namn utan avsåg att hjälpa honom själv att uthärda alla prövningar som kriget innebar. Här sade han sig uttryckligen inte bry sig, om han finge någon läsare alls.⁹

---

8. Orden finns återgivna i Saunders, s.19n.: "... *Nam omnis religio et nulla religio sunt mihi unum et idem.*"

9. Lipsius, *De constantia libri II: ad lectorem*: "*Satis mihi pauci lectores, satis est unus, satis est nullus.*" Jfr. Saunders, s. 22.

Det var knappast sant. Han skrev i ett brev senare om företaget att skriva *De Constantia* att han hade med boken hoppats att bemöta uppfattningen att han som humanist och filolog bara kunde skriva väl och inte med filosofiskt djup utan endast upprepa vad de antika filosoferna redan hade skrivit mycket bättre.¹⁰

Vad Lipsius kanske inte hade räknat med var att hans kritiker snarare skulle rikta in sig på vilka filosofiska tankar som där ventilerades och att dessa ansågs vara religiöst förgripliga. Det tvingade Lipsius att i förordet till andra upplagan gå i svaromål. I stort sett följde han där ett mönster som många andra upprepade under bekännelsekonflikternas århundraden. Men han gjorde det elegant och lyckades dra in både Sokrates och romersk historia till sitt försvar. Han framhöll självklart att han ingalunda hade avsett att föredra filosofin framför Bibeln, men att han däremot ansåg att tro och bekännelse var sådant som låg i hjärtat och därför uttrycktes snarare i handling än i ord. Han framhöll med emfas att han inte alls ville vara bara filosof utan att han faktiskt var en kristen filosof och tillade "att jag känner inte till något rent och sant förnuft som inte är lett av Gud och upplyst av tron."¹¹

Lipsius avrundade med att framhålla att man inte på långt håll kunde rätt uppskatta hur högt ett berg var, och man kunde heller inte förstå filosofins storhet om man inte själv hade fördjupat sig i den. Och det kunde inte enligt honom göras utan en sann kristen tro. Tog man bort den, återstod ingenting annat än fåfänglighet och villfarelse. För att ytterligare förstärka sin fromma ingång i filosofin, åberopade han även den kyrkofader som eljest hade det mest problematiska förhållandet till filosofin, Tertullianus.

Men allt var förgäves. Inte minst hans till synes lättsinniga bekännelsebyten gjorde honom exponerad för attacker från alla håll. Då han i boken sökte hjälp och tröst i filosofin tolkades detta därför som ett uttryck för en agnostikers livshållning och något sådant var i ett inflammerat reformationstidevarv föga tolererat ens hos en lärd celebritet som Lipsius.

Formellt är verket *De constantia* en dialog eller samtal där en av Lipsius döda vänner, en katolsk humanist Carolus Langius (d.1573) som Lipsius troligen (vi vet inte med säkerhet) hade besökt i Liège 1571 på sin resa vars slutpunkt blev Jena och hans

---

10. Ibid.

11. Lipsius, *De constantia libri II: ad lectorem*, "uno verbo hoc testor: nullam me rectam, puramque Rationem intellegere, nisi a Deo directam, nisi a fide illustratam."

första avfall från Rom; den andre dialogpartnern var en ung Lipsius som spelade rollen av den frågvisse discipeln. Samtalet var naturligtvis i sina detaljer och väl sannolikt även i sin helhet, fiktivt. Det inleds med att Langius förebrår Lipsius för dennes flykt från krigshärjade hemtrakter; det vore enligt Langius fåfängligt att på det sökta försöka fly sorgen. Det var affekterna man skulle fly inte hemmet. Lipsius måste därför enligt honom bli ståndaktig, alltså söka sin tröst i *constantia*.

Vad är då denna ståndaktighet? Enligt Langius ord:” den rätta och orubbliga styrkan hos en själ som inte låter sig ryckas med eller tryckas ned av yttre, tillfälliga ting”. Ordet som Lipsius låter Langius välja för styrka är *robur* och han gör en poäng av att det är fråga om en själsstyrka som inte låter sig påverkas av allmänna åsikter utan styrs av omdömet och av ett klart förnuft (*recta ratio*). Ståndaktigheten vilar enligt Lipsius på tålmod (*patientia*) och ett ödmjukt och fogligt sinnelag (*demissio animi*), egenskaper som gör dess bärare villig att utstå vad som helst som uppstår och göra detta utan klagan. Man skall med andra ord underkasta sig ödet men här kallas detta som regel försiktigtvis Gud.¹²

Enligt Lipsius var ödet en regulator som såg till att natur, människor eller stater alltid balanserades mot varandra; det gjorde att ingen någonsin kunde räkna med en beständig lycka. Denna växlade alltid. Också Belgien skulle komma att drabbas, förmodligen skulle inte ens Antwerpen finns om ett antal generationer. Människan måste alltid hantera denna växling av lycka och olycka: “Du tar dig upp, du faller, du styr, du tjänar, du gömmer dig, du träder fram; detta kretslopp av sakernas tillstånd lär bestå, så länge jorden består.” Hur skall människan då bete sig? Jo, genom att med ett rätt förnuft förhålla sig till tillvarons obeständighet.¹³

Lipsius var obeveklig i sin hållning och inte ens fosterlandskärleken undgick hans kritik; den kunde inte enligt honom anses vara vare sig naturlig eller rationell. Med tanke på att hans eget fosterland var utsatt för ständiga härjningar kan det tyckas uppseendeväckande att Lipsius lät Langius argumentera för uppfattningen att patriotism i klassisk mening var en affekt som den vise alltså borde fly. Det avsåg båda det

---

12. Ibid. I,4:” Constantiam hic appello, rectum et immotum animi robur, non elati externis aut fortuitis non depressi.” Jfr. Bo Lindberg, *Stoicism och stat. Justus Lipsius och den politiska humanismen* (Stockholm, 2001) s. 54, vars översättning jag här återger.

13. Ibid. I,16.

slag av fosterlandskärlek Cicero hade nämnt, alltså den emotionella, ofta riktad till ens egna hemtrakter, och ett mer politiskt som rörde hela staten.

I dialogen lät Lipsius den unga varianten av sig själv energiskt framhålla de emotionella och nostalgiska band vi ändå har till fädernejorden. Mot detta konstaterade Langius att fosterlandskärleken egentligen var ett uttryck för rädsla eller ängslan och av det skälet var en allvarlig affekt. Oroade man sig för att ens hemtrakter skulle skövlas handlade det egentligen om rädslan att man själv skulle drabbas, alltså vore man bara egoistiskt fokuserad på sin egen vällevnad. Man skulle istället svara som Sokrates hade gjort på frågan, var någonstans han var medborgare: "I världen".¹⁴

Langius argumenterar dock inte alls för att man som medborgare eller undersåte inte skulle engagera sig eller lyda under en kung och en lag. Blev man kallad under fanorna måste man därför göra sin plikt även om den kunde leda till ens död. Som så ofta använde sig Lipsius här av en metafor hämtad från trädgårdslandet och liknade fosterlandskärleken vid en yvig vinranka som behövde tuktas och beskäras.

Lipsius stoicism var i grunden Senecas. De grekiska stoikerna spelade en blygsam roll. Själv förklarade han sig heller inte riktigt trygg med den grekiska litteraturen och språket även om han ansåg sig kunna tillräckligt för att hitta vad han hade nytta av.

Även om han ständigt som filolog fördjupade sig i antikens texter och även andra slag av antika lämningar, hade han som framgått av hans förord till *De constantia* ambitionen att också tillägna sig och vidareutveckla deras innehåll. Hans arbete med Tacitus fick honom att skapa en politisk teori baserad på antikens exempel. Studiet av Seneca innebar att han ville finna och utveckla en gångbar moralfilosofi för människan i det tillvarons kaos som reformationens Europa innebar. Ju äldre han själv blev desto angelägnare syntes honom uppgiften, och han intensifierade sitt arbete med Seneca och den romerska stoicismen, vilken erbjöd vägledning och tröst i tider som påminde om Lipsius egen tid. Han gjorde en edition av Seneca och han skrev två större arbeten om stoicismen, det ena om den stoiska naturfilosofin, det andra om stoisk moralfilosofi.

Detta gjorde han emellertid först sedan han under viss dramatik hade lämnat Leiden 1592 och återvänt till Leuven och universitetet där. Det innebar alltså hans sista byte av bekännelse; han var slutligen återbördad till fadershuset. Svårigheterna att rätt-

---

14. Ibid. 9-11.: Jfr Lindberg, s. 68ff.

färdiga sig inför de olika kyrkoföreträdarna, först i Jena, sedan i Leiden och nu i hemstaden blev allt mer påtagliga.

I dessa senare arbeten fördjupade Lipsius sin stoicism. Stoikerna avvek från den aristoteliska uppdelningen av filosofin, där logiken ansågs vara ett verktyg och inte en del av denna. Stoikerna ansåg den tvärtom vara en väsentlig del av filosofin vilket korresponderade med den roll förnuftet eller förnufts själen hade i naturen. Här höll Lipsius i stort med dem.¹⁵

Men huvudfokus var riktat mot den del av filosofin som även hade varit i centrum för de romerska stoikerna. Hans ointresse för den traditionella skolastiska och aristoteliska filosofin var uppenbar. Han såg heller inte det teoretiska vetandet som det väsentliga. Han tycks åtminstone i sina senare arbeten luta åt Senecas definition att filosofin handlade om livets eller levandets lag, alltså att den ytterst skulle leda människan till ett liv i enlighet med dygden.¹⁶

Lipsius byggde upp sina framställningar med passande citat från antikens författare som han sedan utvecklade med kommentarer vilka han ibland men inte alltid även underströk som lämpliga att följa. Metoden hade sina brister. Understundom lämnades läsaren i viss osäkerhet om vad han framför allt ville hävda. Den lärde filologen konkurrerade ibland med den lika lärde filosofen. Däremot råder det inte någon tvekan om att han i grunden ville betona filosofin och vishetens moraliska aspekter.

Då han konstaterade att de äldsta antika filosoferna ofta var ordfattigare än de senare, ledde det till en klagan över att det visade hur retoriken hade fått större utrymme än handlingen; hans konklusion var att filosofin hade förlorat kontakten med etiken och inte längre ville förmedla levnadsvisdom. Denna finge man alltså nu enligt honom söka i filologin, alltså via denna till det ursprungliga innehållet i texten.¹⁷

---

15. Lipsius, *Manuductionis ad stoicam philosophiam libri tres* (1604) II,6. Jfr Saunders, s.82.

16. Ibid. II,2. Samt II,5 där han instämmer i Senecas uppdelning av filosofin i en kontemplativ och en aktiv del.

17. Ibid. II,6. Andemeningen är här tämligen klar men hur de avslutande orden "*Itaque philosophia fuit, facta philologia est*" skall tolkas råder det olika meningar om. Saunders översätter dem "the study of wisdom become the study of words" medan J. Sandys (*A History of Classical Scholarship*, 1900-08, I, 6) låter översätta att det förflutna har blivit "more useful to the philologist than to the philosopher". Jag lutar åt den senare tolkningen men hävdar att innebörden är mer positiv än Sandys låter den förefalla: filologen är den som numera enligt Lipsius ger oss mer lärdomar än filosoferna.

Hans intresse för logiken i betydelse av regelverk för slutledningar och liknande tycks ha varit måttligt; han betraktade snarare naturfilosofin som den underliggande eller basala delen av filosofin. Det var naturligt med tanke på att han om än något oklar i detaljerna såg stoikernas teorier om naturen och ödet som i god överensstämmelse med den kristna guden och försynstanken. Naturen fanns då enligt honom överallt och i den fanns ett gemensamt förnuft (*ratio*) som styrde och bestämde över den mer passiva naturen. I grunden var alltså både naturen och förnuftet en del av varandra eller som han också uttryckte det, att naturen, Gud och förnuftet var ett och detsamma.¹⁸

Det är viktigt att framhålla att Lipsius tydligt försökte undvika att trampa in på områden där teologerna härskade men samtidigt var ändå hans uttalade ambition att framhålla att stoikerna *mutatis mutandis* egentligen talade om samma sak som de kristna teologerna, att det alltså inte fanns någon essentiell motsättning mellan uppenbarelsen och filosofin.

Det blir tydligt då han kommer in på begreppet *providentia*, som vanligen översätts med ordet försyn och har en tydlig innebörd i den kristna traditionen. Rent språkligt betyder ordet "förutseende", vilket enligt Lipsius de antika stoikerna också såg som en tredje aspekt av naturen eller deras gud; de andra aspekterna var *unicitet* respektive *fatum*, alltså enhetlighet och öde. Lipsius hänvisade till tanken på en naturlig rätt och teologi vilket kom till uttryck hos särskilt stoikerna, alltså tanken att naturen och världen har skapats av detsamma som också styr och har förutseende och försyn över allt. Enligt honom motsvarade stoikernas *Fatum* den gudomliga försynen eftersom till den även hör *ratio* och därmed blir det ett uttryck för världens förnuftiga styrning.¹⁹

Lipsius tvingades emellertid till en del besvärliga turer i sin ambition att göra stoikernas ödesteori och syn på en determinerande nödvändighet till något som vore i överensstämmelse med en kristen syn på Gud och på människans fria vilja. Lipsius elaborerade stoikernas teorier i många led, men hänvisade sammantaget till Augustinus konstaterande att Guds omnipotens och allsmäktighet inte på något sätt skulle kunna vara oförenliga med den fria viljan.²⁰

---

18. Saunders, s.84.

19. Saunders, 122f samt 136.

20. Saunders, s.159

Antingen vi fokuserar på de antika stoikernas teorier eller på den kristna teologin återstår problemet med ondskan. För att lösa detta gjorde Lipsius en distinktion mellan vad han kallade naturlig ondskan och som han hävdade egentligen inte alls borde anses som ondskan, såsom monster och allehanda sjukdomar. Sådant kunde nämligen enligt honom förklaras med att vara just något naturligt. Det var människan som saknade förmåga att se rationalitet i sådana företeelser, vilket endast Gud visste.

Men det blir svårare med den ondskan som människan själv åstadkommer. Här invände Lipsius mot alla tolkningar av den stoiska teorin som innebar att i dessa fall ondskan måste vara gudomligt sanktionerad, att med andra ord allt var determinerat, vilket ledde till slutsatsen att Gud kunde vilja det onda. Det var enligt Lipsius dock inte alls stoikernas uppfattning, eftersom man inte förstått vad de avsett med Ödet.

Här hänvisade Lipsius till Cicero som i *De fato* hävdade att stoikerna i detta fall ansett att Ödet måste betraktas som ett beslut av Gud och därmed som ett uttryck för försynen. I den ciceronianska tolkningen var Ödet enligt honom till sin natur villkorat i den meningen att skulle människan inte handla rätt utan fel, skulle resultatet av detta vara förutbestämt i så måtto att därav måste det komma att gå illa. Han citerade med gillande Ciceros återgivande av Chrysippos ord "att en människa som sätter en cylinder i rörelse inte har något med cylinderns rörelsesätt att göra..." Därmed ansåg sig Lipsius i sin tolkning av stoikerna ha bekräftat att även dessa i stort sett betraktat Ödet och den fria viljan på samma sätt som kyrkans teologer såsom Augustinus eller för den delen även som Erasmus.²¹

Genom inte minst sina editioner och mer renodlade filologiska arbeten blev alltså Lipsius en lärd auktoritet i Europa, hans åsikter ingalunda obestridda men flitigt lästa och spridda. Han var naturligtvis inte ensam om sitt intresse för den antika stoicismen men han blev den de flesta förknippade med vad som brukar kallas *neostoicism*, den tidigmoderna variant av stoicismen som i litet olika dräkt blev populär under framför allt senare delen av 1600-talet.

---

21. Lipsius, *Physiologiae stoicorum libri tres: L. Annaeo Senecae aliisque scriptoribus illustrandis* (1604) I,17. Citatet från Cicero *De Fato* 42f: "Ut igitur, inquit (sc. Chrysippus), qui protrusit cylindrum dedit ei principium motionis, volubilitatem autem non dedit..." Se också Lipsius, *De constantia* I,18. Jfr Saunders, s. 157ff

Han var dock inte den förste som använde själva ordet. Redan Jean Calvin talade i sin *Institutio Religionis Christianae* om *novi stoici* som de som föredrog en etik som tedde sig som en lättare väg än de prövningar Gud utsatte människan för. Sannolikt var det en ganska svepande kritik från reformatorn mot samtidens humanister i allmänhet och med referens till kyrkofäderna, vilka dock aldrig var odelat negativa till den stoiska filosofin, därtill finns alltför många överensstämmelser med den kristna läran i attityden mot världslighet och om människans plikter. Man finner därför heller inte så få referenser från Lipsius till Augustinus och andra kyrkofäder.²²

Ibland blev ambition att se överensstämmelser mellan den kristna läran och den antika stoicismen i ljuset av filologens smidiga bekännelseombyte ett problem. Den engelske prelaten Joseph Hall som rörde sig nära Jacob I:s hov i England gjorde sig visserligen känd som nystoiker men även som en irriterad kritiker av allt som kunde förknippas med Lipsius. Kungen hade nämligen svårt att tolerera Lipsius utmanande och egensinniga sätt att hantera bekännelsefrågan. Vid hov och i politiska kretsar var sådant särskilt känsligt. Sådant var i en tid av religionskonflikter ett hot mot samhällsordningen. Utan stöd från delar av överheten hade heller inte Lipsius kunnat klara sig på det sätt han gjorde.²³

Det är inte svårt att förstå varför man vid det engelska hovet upprört och vitsigt kunde håna "the inconstant Lipsius" för vad man ansåg vara brist på just *constantia* i trosfrågor och att det där fanns en marknad för filosofer att skapa en stoicism som inte alls var lipsiansk. Vi vet inte hur Lipsius på djupet berördes av all den kritik han utsattes för men till sitt försvar återföll han ständigt själv till den betydelse både tron och den stoiska filosofin hade för honom. Lipsius förblev kontroversiell men var samtidigt en auktoritet i sitt personliga sätt att få dessa båda att sammansmälta till ett helt.

Inre oro

Relationen filosofi och teologi har alltid inom kristenheten varit ett ytterst känsligt ämne. Då den moderna staten växte fram blev frågan inte bara en kyrklig angelägenhet utan en politisk; därför fick vi en bekännelsekultur med politiska verkningar i många

---

22. Calvin, *Institutio Religionis Christianae*, III, 8, 9.

23. Om detta se framför allt Adriana McCrea, *Constant minds: Political virtue and the Lipsian paradigm in England 1584-1650* (1997), ss 174-184.

länder. Här medgavs sällan individuella piruetter, ändå var det just vad Lipsius försökte sig på. Han ville dra gränslinjen mellan förnuftet eller filosofin å ena sidan och bekännelsen å den andra som var hans egen. Hade han inte haft det beskydd han hade och hade hans rykte som filolog och humanist inte fått de proportioner de fick, hade hans situation varit dödligt riskabel.

Låt oss utveckla frågan om var gränserna för förnuftets räckvidd kunde gå, ty i sina ambitioner att tolka den stoiska filosofin på ett sätt som ingalunda finge vara oförenligt, bara ofullständigt, i relation till trons område utmanade ändå Lipsius.

Hans egna erfarenheter av våldets godtycklighet och obeständigheten i det mesta ledde honom in i studier av antiken och en annan värld. Vad var det han fann där som gjorde att han blev övertygad om att det kunde hjälpa honom att härda ut? På vilket sätt blev han hjälpt av stoicismen?

Av hans både stora arbeten om den stoiska filosofin brukar den om fysiken anses mer genomarbetad. Det var möjligen där han lättast kunde dölja sig i skydd av filologin. Det var mer bekymmersamt med hans andra större arbete, *Manuductio ad stoicam philosophiam*. Det är i detta han tydligast låter de antika stoikerna komma till tals i sådana ämnen som han själv ansåg vara filosofins yttersta mål, alltså att vara en vägledare för ett moraliskt riktigt liv. Här fanns alltså förutsättningar för honom att antingen helt ta udden av kritiken eller att utmana än mer. Just detta verk har därför spelat en stor men varierande roll under 1600- och 1700-talen.²⁴

Kanske var det också det arbetet som Montaigne avsåg i den omfattande essän *Försvarstal för Raymond Sebond* då han uppmanade Lipsius att bringa samman allt vetande som de antika filosoferna hade om människan och vårt sätt att leva. Han önskade helt enkelt en moralisk vägvisare som gick utöver den enskildes förnuft eller de enskilda staternas ofta bristfälliga lagar. Hans tankar om Lipsius var höga: Den lärdaste mannen vi har kvar”.²⁵

---

24. Se exempelvis den roll den hade för Daniel Heinsius *De Stoica philosophia oratio*, Jan Papy, "Justus Lipsius as Historian of Philosophy: The Reception of the *Manuductio ad stoicam philosophiam* (1604) in the History of Philosophy" sid. 388-423 i: Anthony Ossa-Richardson and Margaret Merserve (eds), *Et Amicorum: Essays on Renaissance Humanism and Philosophy* in Honour of Jill Kraye (2018), s. 393

25. Michel de Montaigne, *Essayer*, II,12. Citatet är från Jan Stolpes översättning.

Verket består även här av en dialog men nu har författaren själv fått rollen av den äldre och visare läraren medan hans samtalspartner enbart kallas en lyssnare, *auditor*. Långa partier i framställningen utgörs av Lipsius redogörelse för den antika stoicismen och där finns en utförlig genomgång av alla paradoxerna men här skall vi endast dröja vid det textparti där gränslinjen mellan förnuftet och tron verkligen sattes under lupp, frågan om självmordet.

De antika cynikerna, stoikerna och även epikuréerna flyttade fokus från människan som medborgare till henne som individ. Men medan de cyniska filosoferna snarast hade betraktat självmord som en lösning för dem som saknade vishet, var stoikernas åsikt tvärtom att den vise inför en situation, som inte medgav rationell och moralisk livsföring, måste finna att det enda förnuftiga vore att lämna livet. Kunde människan nämligen inte leva i enlighet med naturen, alltså rationellt, var självmordet utvägen.²⁶

Lipsius ägnade de två avslutande kapitlen i sin bok åt enbart denna fråga; det är uppenbart att han tyckte att den var viktig. Men frågan är naturligtvis om han tyckte den var viktig för honom därför att hans utsatta belägenhet efter flera bekännelsebyten hade gjort honom sårbar och självmordsfrågan var på sitt sätt den verkliga och nödvändiga provostenen om man ansåg sig vara stoiker. Det var rimligt för honom att han inte bara gled över frågan. Inte minst var frågan känslig med tanke på den roll Seneca spelade för hans neostoiska filosofi. Seneca hade inte bara själv tagit sitt liv; det hade man kunnat förklara som ett framtingat självmord. Men han hade ändå varit den främste bland de romerska stoikerna att utveckla självmordsdoktrinen.

I frontespisen till utgåvan av Senecas alla verk avtecknades filosofen i färd med att ta sitt liv. För Seneca var självmordet ett yttersta tecken på människans frihet eller som han skrev i epistel 26, 10: *“Den som lärt sig dö, har glömt att vara slav : han står över all makt eller i varje fall fri från den. Behöver han bry sig om fängelse, bevakning eller instängning? Han har en fri väg ut”*. Lipsius återger detta och en rad andra citat från Seneca med liknande innebörd.²⁷

---

26. John M. Rist, *Stoic philosophy* (Cambridge: University Press, 1969) s. 237f. Se också A. Alvarez *The savage God. A study of suicide* (1971) som betonar att självmordet i historien aldrig har varit en så utslutande rationellt betingad som stoikerna försökt få det till, s. 143.

27. Lipsius, *Manuductionis ad stoicam philosophiam libri tres* (1604) III,22.

En andra möjlighet var naturligtvis att detta var en fråga som berört Lipsius personligen och kanske därtill särskilt stört honom. Hans intresse för stoicismen var verkligen ingalunda bara rent historiskt och filologiskt. Just på denna punkt konfronterades så tydligt förnuftsaspekten med kyrkan eller bekännelsens krav. Han har knappast haft svårt att föreställa sig de omständigheter under vilka filosoferna i anti-kens Rom levde; hans kunskaper om den tidiga kejsartidens Rom var betydande.

Sannolikt kände Lipsius aldrig liknande frändskap med det eleganta och distanse-rade sätt varmed Cicero målade upp sina filosofiska samtal; hans egen tillvaro präglades av en fundamental utsatthet. Närhelst kunde hans personliga omständigheter totalt kastas om. Egendom och böcker kunde förloras och väl tillbaka i den katolska famnen fick han erfara att ingen litade på honom. Hans *Politica* hamnade på index; han skrev om texten, han raderade och fick i flera instanser godkänt, och han hoppades därför under sina sista år vid flera tillfällen att han nu äntligen skulle få den accepterad och för övrigt även sig själv rentvådd och godkänd av Rom, men förgäves.

Alldeles uppenbart saknade han en innerlig religiös hållning; hade han haft en sådan hade han nog inte kunnat klara att hoppa mellan de olika kännelserna som han gjorde. Det innebär å andra sidan inte att han ändå kan ha haft den personliga tro han själv påstod. Det var emellertid ingen tid för privat religiositet eller eklekticism vare sig i religiösa eller politiska frågor. Man antog och förstod att Lipsius dolde sina tankar av nödtvång; men vem kunde då lita på honom? Även i sina brev är han kontrollerad också då han blir personlig. Hans obenägenhet att låta sig ryckas med av känslostormar och istället hänvisa till förnuftet blev snarare anledning till misstro än tilltro.

Till en del var han och hans samtida Montaigne lika i detta avseende. Saken var komplicerad för dem båda och kunde inte utan svårigheter hanteras. Det kan belysas av Montaignes *Essayer* vilka Lipsius var väl förtrogen med. I flera av essäerna kom även Montaigne in på självmordsproblematiken och i en av dem argumenterade han för och emot och konkluderade sedan på ett så undanlidande sätt att det egentligen kunde tolkas hur som helst. Men obestridligt var att Montaigne fäste stor vikt vid "viljan"; han konstaterade rentav litet tillspetsat att frågan om att dö ytterst handlade om vilja. Och Montaigne vidareutvecklade sina tankar med att återge en direkt referens till Seneca

som i den 70:e episteln skrev att "*den vise lever så länge som han bör, inte så länge han kan*".²⁸

Då blir naturligtvis frågan vad dessa ord "böra" och "kunna" avser? De antika stoikerna hade visserligen i varierande grad medgivit självmord men på olika grunder och med olika intensitet. Och då Augustinus lärde kristenheten hur ämnet skulle hanteras begränsade han sig inte till att bara förklara att saken faller under femte budordet: Gud förbjuder, alltså är det förbjudet.

Inte ens kyrkofäderna var helt ense; Hieronymus tyckte exempelvis att en kvinna borde få ta sitt liv för att inte mista sin jungfrudom, men det höll ingalunda Augustinus med om. Han gjorde det genom att skilja mellan kvinnans kropp och hennes själ; det var bara den förra som hotades av våldtäkten men självmordet hotade hennes själ. Den som tar sitt liv trots att det är förbjudet blir sedan oförmögen av naturliga skäl att ångra och söka bot för sin synd. I det avseendet måste därför självmordet anses som en särskild allvarlig synd. Augustinus hävdade därför att de många fängslade kristna kvinnorna hade gjort rätt som hade låtit sig våldtagas istället för att såsom Lucretia ha begått självmord. Deras kroppar hade visserligen enligt kyrkofadern besudlats men deras själar hade förblivit intakta och syndfria. Tidigt bestämde kyrkan att självspillingar inte skulle få jordas i kyrkans hägn. Enligt Augustinus fanns inte bara Guds förbud mot självmord, kyrkofadern ansåg sig även kunna visa att handlingen både vara omoralisk och irrationell!²⁹

Lipsius fördjupar sig emellertid inte i Augustinus argumentation. Han återger däremot mängder av exempel på antika självmord som det berömda fallet med den oppositionella romerske politikern Publius Clodius Thrasea Paetus som tog sitt liv hellre än att underkasta sig kejsarens tyranni. I övrigt återger han argument och citat både för stoikernas synsätt och emot detta men dessa senare var färre och mindre skarpa. Men något resignerat framhåller han att han ändå har lärt sig en sak och det är

---

28. Montaigne, *Essayer* II:3 (Stockholm: Atlantis, sv. övers. av Jan Stolpe, 1990) s. 38, Seneca, *Ad Lucilium Epistulae morales*, ep. LXX (*Itaque sapiens vivit, quantum debet, non quantum potest*) samt Brian Cummings "Freedom, Suicide & Selfhood in Early Modern Thought i: Center for Advanced Studies in Ludwig-Maximilians-Universität, München, nr.7, 2011) s. 1f. Jfr E. Sellberg, "Berömmelse i döden Om det rationella självmordet" i: Olsson, J. M.fl (red.), *Utopin i vardagen: Sinnen, kvinnor, idéer* (2014) s. 119f.

29. Augustinus, *De Civitate Dei*, I: 16-27.

att döden inte ligger inom vårt valområde och i detta stycke hade han inte kunnat ge åt stoikerna någon rösträtt. Så var det ju rent objektivt.

Därmed skulle väl saken nog taget vara ur världen, men då Lipsius lät sin lyssnare fråga om han ändå inte kunde känna sig frestad att ta sitt liv så blev hans svar likaledes signifikant: "Nej, bort det"! Här antyds möjligen ett vankelmod hos Lipsius som påminner om både Montaignes och Hamlets. Hur som helst är utbrottet mer emotionellt än man vanligen finner i hans texter.³⁰

Oberoende av vad Lipsius innerst inne ansåg hade han i detta fall naturligtvis inget val, lika litet som han kunde vara öppenhjärtig i trosfrågor under sina vistelser i olika bekännelsemiljöer. Hans argument mot självmordet var därför signifikant simpelt: Gud förbjuder det! Det var med andra ord där gränsen för förnuftet gick.

Han undvek klokt nog att ge sig in på frågan huruvida förnuftet verkligen höll med Gud. Skall vi tro hans utläggningar i andra sammanhang var Gud och *recta ratio* ett och detsamma, men hans samtida var inte säkra på att detta verkligen var den store Lipsius uppfattning. Att hans dödsbädd därmed skapade ängslan inom universitetet och kyrkan var föga förvånande. De tre jesuiterna utsågs vara vittne till att inget otillbörligt skedde och yttrades, så att de senare skulle kunna vederlägga alla rykten om sådant. Miraeus var däremot inte närvarande, men det hindrade honom inte från att omtala att Lipsius innan han drog sitt sista andetag hade förklarat att världen och böckerna enbart var fåfängligheter och att han därpå hade pekat på krucifixet och sagt "där finns den sanna själsfriden".

Sanningshalten i detta kan nog betvivlas men stor sak i det; världen och kyrkan kunde andas ut. Den store Lipsius dog åtminstone officiellt en god katolsk död.

---

30. Lipsius, *Manuductionis ad stoicam philosophiam libri tres* (1604) III,23.